

Jan Szumski

U źródeł powstania Komisji Historyków Polski i ZSRR

W niniejszym artykule analizie zostaną poddane kulisy powstania bilateralnej polsko-radzieckiej komisji historycznej, która – jak zakładam – była jednym z instrumentów kontroli przez odpowiednie struktury KC KPZR wzajemnych kontaktów naukowych i wytyczania pożądaných przez stronę radziecką kierunków badań w zakresie stosunków z Rosją/ZSRR. Poruszę też kilka aspektów polityki naukowej, którą realizował Związek Radziecki wobec nauki historycznej w Polsce i innych krajach tzw. demokracji ludowej. Te ostatnie jednak będą występowały jedynie jako tło w złożonej mozaice mechanizmów zależności od ZSRR, gdyż mimo pewnych różnic w podejściu do poszczególnych krajów można mówić o pewnych prawidłowościach.

Przyjęta w niniejszym artykule cezura czasowa obejmuje okres od połowy lat pięćdziesiątych, czyli momentu ożywienia i aktywizacji kontaktów naukowych ZSRR z krajami z bloku „państw socjalistycznych”, do końca lat sześćdziesiątych. Ta ostatnia cezura jest bardziej uwarunkowana względami natury pozamerytorycznej, przede wszystkim dostępnością popartyjnej bazy źródłowej, na której opieram swoje wnioski. Ze względu na to, że ostatnie odtajnione i udostępnione badaczom dokumenty Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR datowane są na rok 1966 oraz trudną dostępność owych materiałów, nie wydaje się możliwa całościowa analiza kulisy polityki naukowej władz partyjnych w ZSRR w okresie późniejszym.

Wydaje się, że w literaturze przedmiotu panuje zgodność co do tego, że w okresie 1945–1954/1955 kontakty naukowe polskich historyków i szerzej – humanistów – ograniczały się przeważnie do wschodniego sąsiada¹.

¹ Zob. np.: T. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007, s. 262; P. Pleskot, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*, Warszawa 2010, s. 29.

Zaryzykuję jednak tezę, że mimo narzucania Polsce wzorców ideologicznych i organizacyjnych panujących w radzieckiej nauce historycznej – by wspomnieć chociażby powołanie Polskiej Akademii Nauk czy też tworzenie politycznie zaangażowanych placówek badawczych typu Wydział Historii Partii przy KC PZPR – przed 1954 r. kontakty te były fragmentaryczne i w istocie niemal żadne. Udział delegacji radzieckich historyków i partyjnych kontrolerów z KC WKP(b) w VII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich we Wrocławiu we wrześniu 1948 r., a zwłaszcza w konferencji metodologicznej w Otwocku na przełomie 1951 i 1952 r., paradoksalnie wcale nie doprowadził do triumfu marksizmu w wersji stalinowskiej w polskiej nauce historycznej.

Rosyjski historyk Leonid Gorizontow, oceniając udział radzieckiej delegacji w konferencji metodologicznej w Otwocku, zaznaczył, że główne jej znaczenie polegało na porażce „pogromowo-dogmatycznego ugrupowania, któremu marzyła się «przebudowa nauki» metodą chirurgiczną według stalinowskiej receptury”². To właśnie stanowisko większości Rosjan, historyków „starej daty”, którzy sprzeciwili się „ekstremizmowi w polityce naukowej” wyznawanemu przez pewne środowiska polskich historyków-marksistów, do którego należała m.in. Żanna Kormanowa, miało istotne znaczenie w walce przeciwko stalinizacji polskiej nauki historycznej oraz w szybkiej „odwilży” na „froncie historycznym” w drugiej połowie lat pięćdziesiątych³. Dokładne przyjrzenie się poradzieckim źródłom archiwalnym zdaje się potwierdzać tezę Gorizontowa.

Również same kontakty z ZSRR, w tym wymiana ze stroną radziecką w zakresie nauki historycznej, były wówczas, tj. przed 1954/1955 r., minimalne. Na podstawie opublikowanych dokumentów Biura Politycznego KC WKP(b)⁴, dotyczących kwestii organizacji nauki i kontaktów międzynarodowych w drugiej połowie lat czterdziestych i na początku lat pięćdziesiątych, jak również na podstawie kwerendy zespołów Wydziału Propagandy i Agitacji KC WKP(b), gdzie do 1951 r. ulokowana była sekcja nauki oraz Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR, można stwierdzić, że stosunki naukowe z Polską w zakresie nauk historycznych ograniczały się do sporadycznych wizyt kilku koncesjonowanych polskich partyjnych historyków (Tadeusz Daniszewski, Józef Kowalski, Żanna Kormanowa). Oprócz Komisji Historycznej, powołanej przez KC WKP(b) na wniosek KC PPR w 1947 r., zajmującej się głównie problematyką ruchu robotniczego i komu-

² Л. Горизонтов, «Методологический переворот» в польской историографии на рубеже 1940–1950-х годов и советские историки, „Славяноведение” 1993, nr 6, s. 65.

³ Tamże.

⁴ Академия Наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). 1922–1952, ред. Ю.С. Осипов, оргас. В.Д. Есаков, Москва 2000.

nistycznego przez kolejne siedem lat, prawdę mówiąc, nie było regularnej chociażby i kontrolowanej przez władze współpracy historyków polskich i radzieckich. Decyzję władz partyjnych w Moskwie o rozpoczęciu prac nad napisaniem marksistowskiej syntezy dziejów Polski, podjętą na przełomie 1949 i 1950 r., w pełni realizować zaczęto dopiero w 1954 r. (pewien wyjątek stanowi wizyta polskiej delegacji historyków w Moskwie w październiku 1951 r. w sprawie omówienia planu prac nad „Historią Polski”).

Jak stwierdzili rosyjscy autorzy wspomnianego zbioru dokumentów, w okresie powojennym uwaga politycznego kierownictwa Związku Radzieckiego skierowana była głównie na kontrolę rozwoju kontaktów międzynarodowych. Mimo deklarowanego otwarcia i współpracy z naukowcami z krajów „obozu socjalistycznego” w praktyce jednak kontakty, wymiana informacji o stanie badań były bardzo ograniczone, a na pewnych obszarach, w szczególności pod koniec lat czterdziestych, prawie żadne⁵.

Wbrew często powtarzanym twierdzeniom o spustoszeniach w nauce humanistycznej w okresie stalinowskim wydaje się jednak, że w Polsce władze komunistyczne nie odniosły zwycięstwa nad środowiskiem naukowym i nigdy nie wprowadziły modelu relacji na poziomie nauka – państwo obowiązującego w ZSRR. Co więcej, władze musiały pójść na spore ustępstwa wobec środowisk naukowych, zwłaszcza w dziedzinie historii. Ta szczególna autonomia, przetrwanie starej kadry, co przekładało się na solidne przygotowanie warsztatowe, zdecydowanie mniejsze upolitycznienie nauki, różniło polską naukę historyczną od radzieckiej.

Śmierć Józefa Stalina spowodowała częściowe uchylenie żelaznej kurtyny, przyczyniła się do poszerzenia kontaktów ze światem w zakresie kultury, nauki, sportu itd. Poczynając od 1954 r., można mówić o regularnych wizytach i kontaktach ze stroną radziecką historyków polskich, przede wszystkim z Instytutu Historii Nauki PAN. Aktywizowały się również kontakty partyjnych historyków w ramach „obozu socjalistycznego”, zwłaszcza tych, którzy zajmowali się przeważnie problematyką ruchu komunistycznego, koordynowaną przez moskiewski Instytut Marksa-Engelsa-Lenina. Podczas jednego ze spotkań przedstawicieli instytucji naukowych, zajmujących się problematyką „historii komunistycznych i robotniczych partii krajów demokracji ludowej”, odbytym w Pradze w maju 1954 r., narodził się pomysł realizacji dużego projektu naukowo-badawczego. W naradzie wzięli również udział koordynatorzy-kontrolerzy z Moskwy – delegaci Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina⁶.

⁵ Tamże, s. 19.

⁶ Российский государственный архив новейшей истории – Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Najnowszej (dalej: RGANI), f. 5, op. 17, d. 470, Pismo A. Novotnego do KC KPZR, 1 IX 1954 r., k. 208.

Jednym z tematów omawianych w Pradze była kwestia wspólnego projektu naukowo-badawczego poświęconego „rozwojowi kapitalizmu w Austro-Węgrzech”, do którego planowano zaangażować historyków z ZSRR, Węgier, Polski, Austrii i Rumunii. I sekretarz Komunistycznej Partii Czechosłowacji Antonín Novotný proponował, by z oddolną inicjatywą wystąpili historycy z radzieckiej Ukrainy i Czechosłowacji, i prosił o wytyczne Moskwy w tej kwestii. We wrześniu 1954 r. Novotný przekazał radziekiemu ambasadorowi w Pradze Nikołajowi Firiubinowi pismo ze swoimi propozycjami do KC KPZR, które wiceminister spraw zagranicznych ZSRR Nikołaj Zorin po przesłaniu do Moskwy niezwłocznie złożył na ręce członka Prezydium KC KPZR Michaiła Susłowa.

Sprawą zajął się Wydział Nauki i Kultury KC KPZR, który zażądał opinii kilku instytucji: Instytutu Historii AN ZSRR, Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR oraz Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina. Oceny radzieckich ekspertów o ewentualnym projekcie były pierwotnie przychyłne. Dyrektor Instytutu Historii AN ZSRR Arkadij Sidorow, powołując się na zdania dwóch radzieckich historyków specjalizujących się w historii Austro-Węgier, Eugenii I. Rubinsztejn⁷ oraz Władimira M. Turoka⁸, pozytywnie ustosunkował się do wspólnego projektu⁹. Także dyrektor IMEL-u, instytucji, której opinia miała bodajże największą wagę w podobnych sprawach, nie miał zastrzeżeń¹⁰.

Wydawało się, że międzynarodowy projekt ma duże szanse na realizację. Jednak Wydział Nauki i Kultury KC miał, prawdopodobnie, inne zdanie na ten temat. Na początku listopada 1954 r. kierownik Wydziału Aleksiej Rumianciew wystosował pismo do KC KPZR, w którym złożył propozycję rozwiązania sprawy. Jego treść świetnie ilustruje sposób załatwiania takich spraw, typowy dla stalinowskiego modelu kierowania. Powołując się na wypowiedź dyrektora IMEL-u, dyrektora Instytutu Historii oraz dyrektora Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR i występując jak gdyby w ich imieniu, w piśmie stwierdzono „niecelowość wchodzenia do kolegium redakcyjnego w przypadku, gdy nie będzie znana treść poszczególnych rozdziałów, które będą napisane przez historyków z innych krajów”. Przypomnę, że wcześniej eksperci mieli zupełnie inne zdanie. Drugim argumentem na

⁷ Autorka m.in. następujących prac: E. Рубинштейн, *Политика германского империализма в западных польских землях в конце XIX – начале XX века*, Moskwa 1953; *Крушение австро-венгерской монархии*, Moskwa 1963.

⁸ Zob.: B. Турок, *Очерки истории Австрии 1918–1929*, Moskwa 1955; *Очерки истории Австрии 1929–1938*, Moskwa 1962.

⁹ RGANI, f. 5, op. 17, d. 470, Pismo dyrektora Instytutu Historii AN ZSRR, Arkadija Sidorowa, do Wydziału Nauki KC KPZR, 13 X 1954 r., k. 210.

¹⁰ Tamże, Opinia dyrektora IMEL-u Gennadija Obiczkina skierowana do Wydziału Nauki KC KPZR, 22 X 1954 r., k. 211.

rzecz nieuczestniczenia w projekcie była niedostateczna ilość materiału do proponowanego tematu.

Do tej negatywnej decyzji Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR mogła się przyczynić wizyta w październiku 1954 r. w Moskwie dyrektora Instytutu Historii Czechosłowackiej Akademii Nauk, Josefa Macka. Po konsultacji z Mackiem, który „zważył w możliwość powstania takiej pracy w związku ze słabym zaawansowaniem badań”, postanowiono powiadomić Novotnego o decyzji Moskwy. Decyzję zatwierdzili sekretarze KC KPZR – Michaił Susłow, Piotr Pospiełow i Nikołaj Szatalin¹¹. Całą sprawę sfinalizowało przekazanie powyższej decyzji Novotnemu, który akurat przebywał w Moskwie.

Opisana powyżej inicjatywa „czechosłowackich towarzyszy” nie była odosobnionym przypadkiem. Po 1954 r. podobne prośby z krajów demokracji ludowej coraz częściej wpływały do odpowiednich wydziałów KC KPZR i dotyczyły nie tylko realizacji wspólnych projektów naukowo-badawczych, lecz szeroko rozumianej współpracy i koordynacji działań na arenie międzynarodowej. Przez ponad 20 lat sowieccy historycy znajdowali się w izolacji, nie uczestniczyli w międzynarodowych kongresach historycznych. Po raz ostatni sowiecka delegacja brała udział w VII Międzynarodowym Kongresie Historyków w 1933 r. w Warszawie. W kolejnych kongresach w Zurychu (1938) i Paryżu (1950) radzieccy historycy nie uczestniczyli. Zmiana ekipy rządzącej na Kremlu, a przede wszystkim odejście od stalinowskich kanonów w polityce międzynarodowej, pragnienie wykreowania pozytywnego wizerunku ZSRR, w tym w środowiskach naukowych, przyczyniło się do podjęcia przez KC KPZR decyzji o udzieleniu zezwolenia na udział radzieckiej delegacji w X Międzynarodowym Kongresie Historyków, który miał miejsce w Rzymie jesienią 1955 r. Sowiecka delegacja zgodnie z wytycznymi KC miała zgłosić na Kongresie propozycję zwołania kolejnego kongresu w 1960 r. w Moskwie¹².

Wspomniany już dyrektor Instytutu Historii Czechosłowackiej Akademii Nauk, Josef Macek, kilkakrotnie zwracał się z prośbą do Moskwy o zwołanie narady z udziałem przedstawicieli krajów demokracji ludowej w celu wypracowania „jednolitej linii zachowania się” na kongresie w Rzymie. Do Pragi skierowano wówczas czołowych radzieckich historyków – Annę Pankratową i Arkadija Sidorowa¹³.

¹¹ Tamże, Informacja do KC KPZR z Wydziału Nauki i Kultury, 4 X 1954 r., k. 214.

¹² Notatka Prezydium AN ZSRR o powołaniu Narodowego Komitetu Historycznego, 4 VIII 1955 r., w: *Академия наук в решениях ЦК КПСС: Бюро Президиума, Президиум, Секретариат ЦК КПСС, 1952–1958*, oprac. В.Ю. Афиани, В.Д. Есаков, Moskwa 2010, s. 326. W istocie XI Międzynarodowy Kongres Historyków odbył się w 1960 r. w Sztokholmie.

¹³ Notatka Prezydium AN ZSRR w sprawie narady radzieckich historyków w Pradze, 4 VIII 1955 r., w: tamże, s. 327.

Dotychczasowy brak koordynacji działań „na socjalistycznym froncie historycznym” oraz nowe tendencje w polityce Związku Radzieckiego, w tym także w zakresie prowadzenia propagandy za granicą i stosunków z krajami demokracji ludowej, stwarzały przesłanki do powstania nowych form współpracy o charakterze naukowym w ramach bloku wschodniego. Jedną z nich stały się bilateralne komisje historyczne tworzone w ścisłym porozumieniu i za zgodą wyższych instancji partyjnych ZSRR. Ważna jest także okoliczność, że takie inicjatywy wychodziły z krajów obozu socjalistycznego przeważnie od osób, których kariery naukowe były ściśle związane z pobylem w Związku Radzieckim.

Od 1956 r. do Prezydium AN ZSRR stale wpływały wnioski od krajów demokracji ludowej o powołanie wspólnych komisji historycznych, które zgodnie z obowiązującym trybem przekazywano do Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR. Jako pierwsza została powołana Komisja Historyków ZSRR i NRD – 5 lutego 1957 r. W styczniu tego roku do Berlina przybyła sowiecka delegacja z AN ZSRR w celu utworzenia dwustronnej komisji, do najważniejszych zadań której należało „zwalczanie burżuazyjno-imperialistycznej, prawicowej i lewicowej oportunistycznej historiografii”. Przewodniczącym Komisji ze strony radzieckiej został Aleksander Guber¹⁴, niemieckiej zaś – Leo Sztern¹⁵.

Notabene, polska strona także miała w połowie lat pięćdziesiątych ożywione kontakty z NRD w zakresie współpracy historyków. Na przełomie 1954 i 1955 r. przybrały one postać zespołów powstających po stronie niemieckiej (*Arbeitskreis Polen* przy Towarzystwie Współpracy Kulturalnej z Zagranicą) i polskiej (zespół przy Instytucie Historii PAN). Ich celem było m.in. opracowywanie węzłowych zagadnień z dziejów stosunków polsko-niemieckich, przygotowywanie wspólnych wydawnictw, konsultacje i wymiana materiałów źródłowych oraz organizacja wyjazdów naukowych. W październiku 1955 r. strona niemiecka wystąpiła z propozycją utworzenia Niemiecko-Polskiej Mieszanej Komisji Historyków. Pierwsze jej posiedzenie odbyło się w maju 1956 r. w Warszawie, drugie – pół roku później w Berlinie¹⁶.

¹⁴ Zob.: Б. Туполев, *25-летие комиссии историков СССР и ГДР*, „Новая и новейшая история” 1986, nr 6, s. 213–214; Л. Гинцберг, *Опыт взаимодействия историков СССР-ГДР в 50–80-е годы XX века*, „Новая и новейшая история” 2005, nr 2, s. 152–163.

¹⁵ Leo Stern (1901–1982), komunistyczny historyk w NRD, w latach dwudziestych i trzydziestych działał w ruchu komunistycznym w Austrii, od 1935 r. na emigracji w Czechosłowacji, od 1936 r. w Związku Radzieckim. W Moskwie pracował najpierw w aparacie Kominternu, a od 1940 r. w Państwowym Uniwersytecie Moskiewskim, od 1941 r. w Armii Czerwonej. Od 1945 r. znowu przebywał w Austrii, w 1950 r. przeniesiony do NRD, gdzie zajmował szereg stanowisk kierowniczych w nauce, m.in. rektora Uniwersytetu Martina Luthera w Halle-Wittenbergu, od 1955 r. członek rzeczywisty Akademii Nauk NRD.

¹⁶ T.P. Rutkowski, dz. cyt., s. 266–267.

Ze strony radzieckiej nad historykami z NRD formalnie pieczę sprawował Instytut Historii AN, jednak najważniejsze decyzje o charakterze kontaktów, kierunków badań, wymiany naukowej podejmowano w Wydziale Nauki i Kultury KC KPZR. Nieprzypadkowo „odkłamanie” genezy i przebiegu II wojny światowej w interpretacji stalinowsko-radzieckiej było w drugiej połowie lat pięćdziesiątych tematem przewodnim w pracach i spotkaniach Komisji Historyków ZSRR i NRD, by wspomnieć chociażby sesję naukową w listopadzie 1957 r. w Lipsku, w 1959 r. – w Berlinie (sesja „Niemiecki imperializm i II wojna światowa”¹⁷). Na sesji naukowej w Lipsku obok zagadnienia trzydziestej rocznicy rewolucji październikowej głównym tematem była walka przeciwko „fałszowaniu przez reakcyjną historiografię historii II wojny światowej”¹⁸. Oprócz 17-osobowej radzieckiej delegacji w sesji wzięli udział historycy z Albanii, Bułgarii, Węgier, Rumunii, Polski, Czechosłowacji, a także „poszczególni postępowi uczeni z krajów kapitalistycznych”¹⁹.

Temat „zwalczania fałszerstw burżuazyjnych historyków” pojawiał się w radzieckiej historiografii kilkakrotnie, przy czym kampanie te były inspirowane i ściśle kontrolowane przez odpowiednie komórki KC WKP(b)/KPZR²⁰. W odniesieniu do spraw związanych z genezą i przebiegiem II wojny światowej, sposobem ich pojmowania i przedstawiania, niekwestionowaną wyrocznią przez cały okres radziecki była praca w dużej mierze napisana i zredagowana osobiście przez Stalina – *Fałszerze historii. Informacja historyczna*²¹, która ukazała się pod szyldem radzieckiego Głównego Wydawnictwa Politycznego (*Главполитиздат*). Od 1948 r. na mocy decyzji

¹⁷ С. Дернберг, *Научная конференция комиссии историков СССР и ГДР в Берлине*, „Вопросы истории” 1960, nr 3, s. 208.

¹⁸ Е. Болтин, *Историческая наука за рубежом. Научная сессия комиссии историков СССР и ГДР*, „Вопросы истории” 1958, nr 1, s. 219.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Jako jeden z wielu przykładów można podać pracę zbiorową, która ukazała się w 1939 r. pod auspicjami Instytutu Historii AN ZSRR pt. *Против фашистской фальсификации истории*, Moskwa–Leningrad 1939. Większość tekstów skierowana była przeciwko niemieckiej historiografii, natomiast w jednym, autorstwa Ury’ego Szustera i Michała Dżerwisa-Brodzkiego, pt. *Германо-фашистские тенденции в современной польской историографии*, poddano druzgocącej krytyce polską naukę historyczną.

²¹ Zob. *Фальсификаторы истории (Историческая справка)*, Moskwa 1948; polskie tłum. wydano nakładem Wydawnictwa Literatury w Językach Obcych w Moskwie także w 1948 r. pt. *Fałszerze historii. Informacja historyczna*. Na temat roli i wpływu J. Stalina na radziecką historiografię zob. więcej: Н. Самарина, *Историческая концепция И.В. Сталина и ее влияние на развитие отечественной исторической науки: Лекция*, Moskwa 2000; И.В. Сталин, *Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы. Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов*, cz. 1: 1920–1930-е годы, оргас. М.В.Зеленов, Санкт-Петербург 2006.

KC WKP(b) powziętej podczas narady w Dziale Nauki w Zarządzie Propagandy i Agitacji z udziałem czołowych historyków radzieckich postanowiono włączyć się do „kontrpropagandy za granicą w celu zwalczania wypaczeń popełnionych przez historyków amerykańskich i brytyjskich”²².

W tym celu przebudowano strukturę Radzieckiego Biura Informacyjnego. W czerwcu 1948 r. w porozumieniu z Wiaczesławem Mołotowem zatwierdzono nowy statut Sowinformbiura, według którego stawało się ono centralnym organem rozpowszechniania radzieckiej propagandy za granicą. Na stanowisko naczelnika został powołany Borys Ponomariow, członek KC WKP(b). Sowinformbiuro było mocno powiązane ze strukturą radzieckiego MSZ, jego zagraniczne placówki finansowały oddziały dziennikarskie²³.

Odpowiednie instytuty AN ZSRR dostarczały materiałów historycznych ukazujących oficjalny punkt widzenia, organizowano specjalistyczne sesje naukowe. Jedną z takich sesji, zorganizowaną w maju 1953 r. w Instytucie Historii AN ZSRR, miała na celu „demaskowanie angielsko-amerykańskich fałszerzy historii”. Program sesji, tematy referatów i treść wystąpień zatwierdził Wydział Nauki i Kultury KC KPZR. Stosowne pismo w tej sprawie z prośbą o szczegółowe wytyczne skierował do KC KPZR p.o. dyrektora Instytutu Historii, Arkadij Sidorow²⁴. Temat „fałszowanie historii II wojny światowej” powierzono Jewgienijowi Tarlemu, który przygotował dla KC referat w formie tezy²⁵.

Wytyczne Kremla w sprawie prezentowania poszczególnych wydarzeń historycznych oraz ich interpretacji stopniowo przenoszono także na grunt badań w krajach demokracji ludowej. W przypadku krajów słowiańskich – Polski, Czechosłowacji i Bułgarii – swoistym kanonem i wzorem do naśladowa-

²² Российский государственный архив социально-политической истории – Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (dalej: RGASPI), f. 17, op. 125, d. 617, Notatka naczelnika Sowinformbiura do sekretarza KC WKP(b) Michaiła Susłowa w sprawie radzieckiej kontrpropagandy w zakresie historii ZSRS za granicą, 7 VI 1948 r., k. 237–238.

²³ А. Фатеев, *Образ врага в советской пропаганде: 1945–1954*, Москва 1999, s. 112–124.

²⁴ RGANI, f. 5, op. 17, d. 425, Informacja z Instytutu Historii Akademii Nauk ZSRR do Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR w sprawie naukowej sesji poświęconej „demaskowaniu angielsko-amerykańskich fałszerzy historii”, 20 IV 1953 r., k. 114–114v.

²⁵ Tamże, k. 228–235. Zwraca na siebie uwagę nieco bardziej umiarkowany ton w „piętnowaniu” zachodniej historiografii. Tarle wyodrębnił dwa okresy i prace z nimi związane: literaturę, która ukazała się przed 1947 r. oraz prace z okresu 1947–1953. Jego zdaniem, pierwszy okres cechuje względny obiektywizm wobec ZSRR, drugi zaś – wrogość, wypaczenie faktów, zdanie o nieuchronnym konflikcie z ZSRR. Krytyce zostały poddane m.in. prace Johna Russela Deane’a *The Strange Alliance* (New York 1947), Rogera W. Shugg’a i Harveya A. DeWeerda *The Second World War* (Washington 1946) oraz *Back Door to War. The Roosevelt Foreign Policy, 1933–1941* Charlesa Callana Tansilla (Chicago 1952).

nia miały się stać marksistowskie syntezy historii tych krajów, które powstały w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR w latach pięćdziesiątych²⁶.

Lata pięćdziesiąte, a w szczególności ich druga połowa, były okresem intensywnej współpracy radzieckich historyków skupionych przeważnie wokół Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR z grupą „koncesjonowanych” historyków polskich. Owa współpraca była w dużej mierze inspirowana i kontrolowana przez władze partyjne ZSRR, choć na pewnych obszarach i w niektórych okresach, zwłaszcza po 1956 r., można było mówić o niejakiem autonomiczności. W tym celu organizowano spotkania o charakterze metodologiczno-dyrektywnym, podczas których omawiano węzłowe problemy z historii Polski, stosunków polsko-rosyjskich i polsko-radzieckich. W latach pięćdziesiątych powstały marksistowskie syntezy historii Polski, zarówno w wersji radzieckiej, jak i polskiej, zaczęto prace nad wielotomową edycją źródeł do historii powstania styczniowego oraz stosunków polsko-radzieckich.

Na podstawie dostępnej dokumentacji Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR można wnioskować, że aktywizacja wysiłków historyków z krajów Europy Środkowo-Wschodniej w kierunku powołania wspólnych komisji historycznych nasiliła się w 1959 r. Zestawienie dokumentów proveniencji popartyjnej z materiałami archiwalnymi poszczególnych komórek i instytutów AN ZSRR pozwala na wysunięcie tezy, że jednym z inicjatorów aktywizacji dwustronnej współpracy historyków w zakresie szeroko rozumianej wymiany naukowej była strona polska, reprezentowana wówczas przez grupę polskich partyjnych historyków na czele z Tadeuszem Daniszewskim.

W maju 1959 r. w Moskwie w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR miało miejsce kolejne spotkanie z polską delegacją, którą reprezentowali: Tadeusz Daniszewski, Stanisław Arnold, Leon Grosfeld, Natalia Gąsiorowska, Józef Kowalski, Weronika Gostyńska oraz Czesław Madajczyk. Po stronie radzieckiej w naradzie udział wzięli: dyrektor Instytutu Słowianoznawstwa Iwan Chrienow, wicedyrektor Instytutu Marksa-Engelsa-Lenina przy KC KPZR Gennadij Obiczkin, dyrektor Głównego Zarządu Archiwalnego przy MSW ZSRR Giennadij Biełow oraz sekretarz naukowy Wydziału Nauk Historycznych AN ZSRR Jewgienij Żukow²⁷.

²⁶ Пор.: *История Польши*, t. 1–3, Москва 1955–1958; *История Чехословакии*, t. 1–3, Москва 1956–1960; *История Болгарии*, t. 1–2, Москва 1954–1955. Po odmrożeniu kontaktów z Jugosławią przez Nikitę Chruszczowa zielone światło zapaliło się również dla badań w tym kierunku, których efektem stała się praca *История Югославии*, t. 1–2, Москва 1963.

²⁷ Архив Российской академии наук – Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk (dalej: ARAN), f. 1965, op. 1, d. 221, Protokół narady radzieckich i polskich historyków w sprawie publikacji [dokumentów] do historii stosunków sowiecko-polskich, 20 V 1959 r., k. 1.

Głównym tematem narady była kwestia edycji źródeł do historii stosunków polsko-radzieckich, a ściślej mówiąc, akceptacja przez stronę sowiecką zawartości projektów tomów drugiego i trzeciego, przywiezionych przez Polaków. Warty podkreślenia jest fakt, że na mocy wewnętrznego rozporządzenia KC KPZR podjęto decyzję o reedycji pierwszego tomu, który ukazał się w Warszawie w 1957 r. pod auspicjami Instytutu Historii PAN oraz o zmianie składu redakcyjnego. Tadeusz Daniszewski w trakcie narady, kładąc akcent na „partyjny charakter rozmowy”, powiedział m.in. o „dużych problemach z dostępem do materiałów [archiwalnych]” przechowywanych we Lwowie, Wilnie, Grodnie, jak również w Leningradzie. Ten problem, będący źródłem „wypaczonych komentarzy ze strony wrogo nastawionych elementów”, należało jego zdaniem naprawić.

Po Daniszewskim głos zabrał Stanisław Arnold, który złożył propozycję powołania stałej komisji złożonej z polskich i radzieckich historyków zajmujących się głównie XIX i XX w. Komisja miałaby nie tylko sprawować funkcje kontrolne, koordynować wspólne działania radzieckich i polskich historyków na forach międzynarodowych, ale również inspirować nowe formy współpracy, tłumaczenia prac historycznych, organizować konferencje i wykłady itd. Arnold proponował także, aby w składzie owej komisji znaleźli się również historycy bezpartyjni²⁸.

Inni członkowie polskiej delegacji, Józef Kowalski oraz Weronika Gostyńska, wnioskowali o nawiązanie kontaktów naukowych z Mińskiem, Wilnem i Lwowem w kontekście realizacji wspólnych projektów naukowo-badawczych, a także o wymianę studencką i naukową. Profesor Arnold na końcu podał argument, który – jak się wydaje – powinien był ostatecznie przekonać stronę radziecką o celowości powołania stałej radziecko-polskiej komisji historyków: „mamy polsko-austriacką, polsko-czechosłowacką komisje historyczne. Brak podobnej komisji [współpracy] ze stroną radziecką nie ma uzasadnienia z punktu widzenia politycznego”²⁹.

Należy podkreślić, że wniosek Polaków zaskoczył radzieckich dygnitarzy. Wicedyrektor IMEL-u Giennadij Obiczkin powiedział dosłownie, że „jest to dla mnie kwestia zupełnie nowa i nie mogę się ustosunkować w tej sprawie”. Niejako wątpiąc w celowość powstania takiej komisji, Obiczkin podał przykład dobrej współpracy z Zakładem Historii Partii przy KC PZPR w zakresie wymiany dokumentów archiwalnych. Z kolei pełniący obowiązki dyrektora Instytutu Słowianoznawstwa Iwan Chrienow stwierdził, że Instytut nie posiada pełnomocnictw do powołania takiej komisji bez aprobaty Prezydium AN ZSRR. Obecny na naradzie sekretarz Wydziału

²⁸ Tamże, k. 1–13.

²⁹ Tamże, k. 16.

Nauk Historycznych AN ZSRR, akademik Jewgienij Żukow zaproponował włączenie do Komisji reprezentantów BSRR i USRR oraz poprosił stronę polską o napisanie planu-konspektu dotyczącego działalności i składu komisji, w celu przedłożenia go w Prezydium AN ZSRR³⁰.

Ostatecznie podjęto decyzję o zorganizowaniu odrębnej narady w przedstawicielami IMEL-u, Głównego Zarządu Archiwalnego ZSRR oraz Wydziału Nauk Historycznych AN ZSRR. Polska strona miała w ciągu miesiąca po porozumieniu się z Henrykiem Jabłońskim, ówczesnym sekretarzem naukowym PAN, przedstawić swoje propozycje w sprawie powołania komisji.

W toku badań nie udało się ustalić, czy rzeczywiście takie spotkanie miało miejsce. Należy podkreślić, że latem 1959 r. oprócz Polaków podobne prośby o powołanie wspólnych komisji historycznych kierowali także przedstawiciele innych krajów demokracji ludowej, co pozwala przypuszczać, iż była to skoordynowana akcja. Tezę tę potwierdzają dokumenty Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR.

W lipcu 1959 r. generalny [naukowy?] sekretarz Węgierskiej Akademii Nauk Ferenc Erdei³¹ zwrócił się do Prezydium AN ZSRR z prośbą o powołanie składu bilateralnej Komisji ds. Nauk Historycznych, informując jednocześnie, że węgierska część, na czele z Erikiem Molnarem, została już powołana do życia. Erdei wystąpił w imieniu „węgierskich historyków” z propozycją zwołania w marcu lub kwietniu 1960 r. w Budapeszcie wspólnej radziecko-węgierskiej sesji poświęconej „15. rocznicy wyzwolenia Węgier”. Kierownik Wydziału Nauk Historycznych AN ZSRR Jewgienij Żukow zwrócił się do Wydziału KC KPZR z prośbą o wytyczne w tej sprawie³².

Pod koniec sierpnia 1959 r. Jewgienij Żukow skierował kolejne pismo do Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR, w którym informował o licznych prośbach, zarówno w formie ustnej, jak i pisemnej, wpływających do Wydziału Nauk Historycznych AN ZSRR od historyków z Rumunii, Czechosłowacji, Polski i Węgier, o powołanie do życia wspólnych komisji historycznych. Przypomnę, że od 1957 r. funkcjonowała radziecko-niemiecka (składająca

³⁰ Tamże, k. 30–31.

³¹ Ferenc Erdei (1910–1971), węgierski ekonomista, działacz lewicy chłopskiej, współzałożyciel i późniejszy przewodniczący Narodowej Partii Chłopskiej. Od 1944 r. w ścisłym kierownictwie tymczasowych władz Węgier i późniejszego rządu komunistycznego, wieloletni minister rolnictwa. Od 1957 r. akademik Węgierskiej Akademii Nauk, od 1964 r. jej wiceprezes.

³² RGANI, f. 5, op. 35, d. 117, Pismo do Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR, 1 VII 1959 r., k. 169. Na tym dokumencie brakuje jakichkolwiek danych informujących o dalszym przebiegu sprawy. Zgodnie z obowiązującymi zasadami na dokumentach wchodzących odnotowywano informacje o dalszym toku sprawy i ewentualnej decyzji. Nieraz problem rozwiązywano w drodze ustnego porozumienia, aczkolwiek zanim sprawę przekazano do archiwum, w dokumentacji pozostawiano krótką notatkę.

się po stronie niemieckiej z historyków z NRD), brakowało natomiast odpowiednich komisji z innymi krajami demokracji ludowej. Akademik Żukow wystąpił wówczas z wnioskiem o powołanie w Instytucie Historii AN ZSRR specjalistycznych grup złożonych z historyków, które utrzymywałyby kontakty z odpowiednimi instytucjami wspomnianych krajów, koordynowałyby ich działalność i wymianę naukową. Kontrolę nad działalnością owych grup miałyby sprawować Biuro Wydziału Nauk Historycznych AN ZSRR. Na końcu, utartym zwyczajem, proszono o wytyczne KC KPZR³³.

Warto dodać, że strukturze Instytutu Historii AN ZSRR pod koniec lat pięćdziesiątych funkcjonowały zespoły badawcze specjalizujące się w zakresie historii krajów kapitalistycznych: Francji, Niemiec, Hiszpanii, Włoch i Wielkiej Brytanii³⁴. Powstanie odpowiednich zespołów zajmujących się obszarem krajów socjalistycznych nie byłoby w związku z powyższym czymś nadzwyczajnym.

Skupmy nieco więcej uwagi nad opracowanym przez Instytut Słowianoznawstwa AN ZSRR wnioskiem o powołanie stałej radziecko-polskiej komisji historyków, który został skierowany do zatwierdzenia przez Wydział Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR 7 sierpnia 1959 r. Pismo informowało o inicjatywie polskiej strony, wymieniając proponowane przez Polaków główne kierunki działalności komisji: wymianę informacji naukowej i planów, koordynację działań w zakresie badań historycznych, wydawanie wspólnych publikacji, wymianę archiwalną etc. Dyrekcja Instytutu Słowianoznawstwa zgłaszała swoje poparcie dla wniosku polskich historyków-marksistów, podając m.in. w uzasadnieniu, że powstanie komisji „w warunkach napiętej walki politycznej w Polsce przyczyni się do wsparcia leninowsko-marksistowskiego kierunku w polskiej nauce historycznej”³⁵. Wymieniono również problem dostępu i organizacji pracy polskich historyków w radzieckich archiwach i bibliotekach, radzieckich badaczy zaś – odpowiednio w polskich archiwach i bibliotekach, czemu nowo powstała komisja miała zaradzić³⁶.

W składzie komisji mieliby się znaleźć przedstawiciele Instytutu Słowianoznawstwa, Instytutu Historii, Instytutu Kultury Materialnej, Instytutu

³³ Tamże, Pismo do Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR, 31 VIII 1959 r., k. 171.

³⁴ Г.С. Кучеренко, И.И. Сиволап, С.А. Лотте, Б.М. Туполев, Л.В. Пономарева, А.Г. Судейкин, Н.П. Комолова, *О работе групп по изучению всеобщей истории*, „Вопросы истории” 1962, nr 4, s. 162–170.

³⁵ RGANI, f. 5, op. 35, d. 117, Pismo do Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR z Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR, 7 VIII 1959 r., k. 166.

³⁶ Polska strona kilkakrotnie zgłaszała trudności w zakresie dostępu do radzieckich archiwaliów na szczeblu kontaktów naukowych, zarówno podczas dwustronnych spotkań, jak również w kontaktach oficjalnych. W maju 1959 r. ambasada polska w Moskwie wysłała oficjalne pismo do odpowiednich władz radzieckich z prośbą o wytłumaczenie zaistniałej sytuacji. Więcej o tym zob. Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010, s. 90.

Etnografii Akademii Nauk ZSRR, Instytutu Marka-Engelsa-Lenina przy KC KPZR, Głównego Zarządu Archiwalnego przy MSW ZSRR oraz ośrodków naukowych z Moskwy, Leningradu, Kijowa, Lwowa, Mińska, Wilna. Przewodnia rola w komisji przypadłaby, w myśl wnioskodawcy, Instytutowi Słowianoznawstwa, który od początku lat pięćdziesiątych patronował wspólnym polsko-radzieckim projektom: wydaniu dokumentów do historii powstania styczniewego, historii stosunków polsko-radzieckich. Do komisji zaproponowano około 20 osób, m.in. Ilję Millera, Władimira Koroluka, Igora Griekowa, Iwana Kostiuszkę, Michaiła Miskę, Aleksandra Manusiewicza, Fiodora Zujewa, Pawła Galenkę, Iwana Chrienowa oraz Urę Szustera³⁷.

Godny uwagi jest fakt, że propozycje złożone do KC KPZR, a w szczególności planowany skład osobowy komisji, dotyczyły tylko strony radzieckiej, oddając niejako Polakom prawo decydowania o polskiej obsadzie. Niewątpliwie ewentualne kandydatury członków komisji konsultowano na wyższym szczeblu, choć sytuacja diametralnie się różniła od tej z początku lat pięćdziesiątych, gdy tak naprawdę w Moskwie decydowano o tym, kto ma rację bytu w polskiej nauce historycznej³⁸.

Na końcu pisma zawarto propozycję, aby w przypadku pozytywnej decyzji KC KPZR Ilja Miller oraz Iwan Chrienow, wyjeżdżający we wrześniu 1959 r. do Warszawy, omówili wszystkie szczegóły dotyczące planu pracy komisji oraz ustalili termin pierwszego posiedzenia.

Odpowiedź z Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR w sprawie powołania komisji nadeszła dopiero po dwóch miesiącach. Właściwie mówiąc, nie było to oficjalne pismo, lecz krótka notatka poczyniona na marginesie wniosku. Okoliczności towarzyszące podjęciu tej decyzji nie są znane. Wiadomo tylko, że 3 października 1959 r. do KC KPZR została wysłana informacja podpisana przez kierownika Wydziału Nauki Władimira Kirilina i kierownika sektora Konstantego [?] Kuzniecowa w sprawie wniosku o powołanie „Polsko-Radzieckiej Komisji Historyków”, gdzie powiadamiano o tym, że „w porozumieniu z Wydziałem Nauk Historycznych AN ZSRR (tow. [Jewgienij] Żukow i [Iwan] Chrienow) pytanie przedstawione do rozpatrzenia zostaje zdjęte z porządku dziennego”. Dwa dni później całą dokumentację związaną z tą sprawą przekazano do archiwum³⁹.

³⁷ RGANI, f. 5, op. 35, d. 117, k. 168.

³⁸ Zob. np. listę polskich historyków typowanych do zespołu autorów „Historii Polski”, sporządzoną w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR na podstawie informacji z KC PZPR dostarczonych przez Komitet Słowiański ZSRR (ARAN, f. 579, op. 3, d. 72, 22 VIII 1950 r., k. 5–6). Zob. też: A. Горизонтов, dz. cyt., s. 50–66.

³⁹ RGANI, f. 5, op. 35, d. 117, Pismo do Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR. Notatka informująca o zakończeniu sprawy, 3 X 1959 r., k. 168.

Można tylko domniemywać, z jakich powodów zapowiadające się zacieśnienie współpracy polskich historyków-marksistów ze stroną radziecką, do tego pod ścisłą kontrolą odpowiednich instytucji, nie zyskało pod koniec lat pięćdziesiątych poparcia na *Staroj Płoszczadi*. Dzisiaj wiemy coraz więcej o mechanizmach podejmowania decyzji w KC dzięki publikacjom źródłowym, ukazującym się w ostatniej dekadzie w Rosji. Jednak oficjalne dokumenty partyjne, mimo ogromnej wartości badawczej, nie dają odpowiedzi na wiele pytań, przede wszystkim o kulisy podjęcia poszczególnych decyzji. Dodatkowy problem sprawia niedostępność kompletnych materiałów, spora bowiem część dokumentacji, zwłaszcza dotycząca końca lat pięćdziesiątych i następnej dekady, jest nadal utajniona. Udostępniona badaczom dokumentacja Wydziału Nauki i Kultury KC KPZR nie pozwala na dokładne odtworzenie procesu podjęcia decyzji w sprawie ewentualnego powołania dwustronnych komisji historycznych z Rumunią, Czechosłowacją, Węgrami i Polską. Nie są znane motywy, którymi kierowali się wysokiej rangi dygnitarze partyjni, podejmując decyzję o odłożeniu sprawy pod koniec 1959 r.

Główną zasadą w kontaktach i współpracy pomiędzy Związkiem Radzieckim a krajami demokracji ludowej w zakresie nauk historycznych było utrzymanie kontroli nad środowiskiem naukowym oraz narzucanie kierunków i metodologii badań, chociaż niewątpliwie w różnych okresach polityka ta miała różne nasilenie, a ingerencja Moskwy, chociażby w sprawy obsady stanowisk, była minimalna od drugiej połowy lat pięćdziesiątych. Na Kremlu z ogromną nieufnością i podejrzaniem patrzono na oddolne propozycje współpracy i realizacji wspólnych projektów, nawet tych najbardziej zideologizowanych, gdyż decydującym czynnikiem miała być całkowita kontrola. Na *Staroj Płoszczadi* obawiano się rozszerzenia i intensyfikacji bezpośrednich kontaktów uczonych i instytucji naukowych nawet z państwami socjalistycznymi, gdyż mogło to w konsekwencji doprowadzić do poluzowania systemu. Dlatego też propozycje powołania wspólnych komisji historycznych, wysuwane pod koniec lat pięćdziesiątych bez wątpienia w porozumieniu z „czynnikami partyjnymi” przez historyków z Polski, Węgier, Rumunii i Bułgarii, propozycje realizacji innych wspólnych projektów historycznych zostały storpedowane przez Wydział Nauki i Kultury KC KPZR.

Niewykluczone, że decyzję w tej sprawie podjęto w ramach Komisji Ideologicznej KC KPZR. Została ona powołana w 1958 r. na mocy decyzji Prezydium KC KPZR i była w pewnym stopniu reakcją partii na nową sytuację po 1956 r. i próbą przywrócenia quasi-stalinowskich metod kontroli nie tylko w ZSRR, ale także – i może przede wszystkim – w krajach satelickich. Decyzje podejmowane przez Komisję w poszczególnych sprawach (oprócz Susłowa wchodził do niej Piotr Pospiełow, Nuritdin Muchitdinow, Jekaterina

Furcewa oraz formalnie wszyscy członkowie i kandydaci na członków Prezydium KC) miały rangę „postanowień KC”⁴⁰. Takie decyzje dotyczyły również Polski i nauki historycznej, żeby wspomnieć tylko sprawy związane z przekazaniem stronie polskiej dokumentów archiwalnych, których wykaz zatwierdzała Komisja⁴¹. W Polsce taka komisja powstała jesienią 1963 r.

Należy szczególnie podkreślić, że pod koniec lat pięćdziesiątych kierownictwo PZPR kilkakrotnie poruszało w Moskwie problem kontaktów i wymiany naukowej. W marcu 1958 r. do Moskwy przybyli dyrektor Instytutu Filozofii i Socjologii PAN Adam Schaff oraz ówczesny minister szkolnictwa wyższego Stefan Żółkiewski, którzy na spotkaniu w Państwowym Komitecie ds. Kontaktów Kulturalnych z Zagranicą przy radzie Ministrów ZSRR przedstawili stronie radzieckiej oficjalne stanowisko Biura Politycznego KC PZPR w sprawie niezadowolającej jakości i ilości kontaktów naukowych PRL z ZSRR⁴². Rok później, 4 maja 1959 r., Adam Schaff, tym razem już jako członek KC PZPR, po raz kolejny poruszył ten problem podczas spotkania z radzieckim ambasadorem w Warszawie, Piotrem Abrasimowem⁴³. Schaff naciskał na konieczność aktywizacji naukowych kontaktów z ZSRR, podkreślając, że przemawia w imieniu KC PZPR. „W ubiegłym roku – powiedział Schaff – strona radziecka winą obarczyła polskie instytucje odpowiadające za wymianę naukową. Kontakty z Zachodem – kontynuował – osmiokrotnie przewyższają wymianę z ZSRR”⁴⁴.

Przypomnę, że dwa tygodnie później (20 maja) oficjalna delegacja polskich historyków na czele z Tadeuszem Daniszewskim, która bez wątplenia działała w porozumieniu z KC PZPR, złożyła wniosek o utworzenie wspólnej komisji historycznej i zacieśnienie kontaktów naukowych. W maju także Ambasada PRL w Moskwie złożyła do radzieckiego MSZ interpelację w sprawie trudności w dostępie polskich badaczy do radzieckich

⁴⁰ *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964: Документы*, oprac. Е.С. Афанасьева, В.Ю. Афиани, Москва 1998, s. 25.

⁴¹ RGANI, f. 11, op. 1, d. 2, Uchwała Komisji Ideologicznej KC KPZR z 29 I 1958 r. Sprawę zlecono do zbadania dla Jurija Andropowa, Giennadija Bielowa, Władimira Kirilina, Jewgienija Żukowa.

⁴² Zob. Z. Romek, dz. cyt., s. 79–80.

⁴³ Tamże, s. 89. Zbigniew Romek w swojej pracy powołuje się na dokument przechowywany w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej, w zespole Komitetu ds. Kontaktów Kulturalnych z Zagranicą. Telegram radzieckiego ambasadora w Warszawie, Piotra Abrasimowa, rozesłano do kilku adresatów: do IV Wydziału Europejskiego MSZ, do KC KPZR na ręce sekretarza Michaiła Susłowa. Susłow po zapoznaniu się z dokumentem przekazał go rozpatrzenia do Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Władimirowi Kirilowowi. W dalszej części tekstu będą się powoływał na kopię i dokumentację z Wydziału Nauki KC KPZR.

⁴⁴ RGANI, f. 5, op. 35, d. 117, Notatka z rozmowy ambasadora P. Abrasimowa z A. Schaffem w Warszawie, 4 V 1959 r., k. 49–52.

archiwaliów. Wszystko wskazuje na to, że działania te były inicjatywą kierownictwa PZPR.

20 maja 1959 r., czyli w tym samym dniu, gdy delegację historyków na czele z Daniszewskim podejmowali wysokiej rangi dygnitarze radzieccy w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR, Adam Schaff został oficjalnie przyjęty w KC KPZR przez sekretarza Piotra Pospiełowa. W aktach Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR zachowała się krótka informacja o tym spotkaniu, bez opisu jego przebiegu i treści rozmowy⁴⁵.

Na początku lat sześćdziesiątych współpracę historyków radzieckich i polskich skoncentrowano głównie wokół dwóch projektów: wspólnej edycji dokumentów do historii powstania styczniowego oraz stosunków polsko-radzieckich. I jeśli wydaniem dokumentów do historii powstania styczniowego zajmował się głównie Instytut Historii PAN (w ścisłej współpracy z Generalną Dyrekcją Archiwów Państwowych), po radzieckiej stronie zaś odpowiednio Instytut Słowianoznawstwa AN ZSRR, to ten ostatni obszar zagospodarowany został przez specjalnie utworzoną komórkę badawczą. W końcu 1959 r. pod patronatem PAN i AN ZSRR powołano wspólny polsko-radziecki Komitet Redakcyjny Dokumentów i Materiałów do Dziejów Polsko-Radzieckich przy Wydziale I Nauk Społecznych PAN. 17 stycznia 1961 r. została utworzona Pracownia Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN, którą kilka lat później, uchwałą Sekretariatu Naukowego PAN nr 10/65 z 9 lutego 1965 r., przekształcono w Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN. Do zadań statutowych Zakładu należało m.in. prowadzenie badań naukowych w zakresie stosunków polsko-radzieckich⁴⁶. Można jeszcze krótko dodać, że w 1972 r. Zakład został przekształcony w Instytut Krajów Socjalistycznych PAN.

W marcu 1962 r. w strukturze Instytutu Historii PAN utworzono Zakład Historii ZSRR i Europy Środkowej (od 1976 r. Zakład Dziejów Europy XIX i XX ww.) na czele z Rafałem Gerberem⁴⁷. Problematykę polsko-radziecką podejmował również Instytut Polsko-Radziecki, założony w 1952 r. i prowadzący działalność naukowo-badawczą w dziedzinie historii ZSRR, historii literatury i językoznawstwa słowiańskiego. Należy podkreślić, że w trzech ostatnich latach swojej działalności, tj. od 1958 do 1961 r., instytut zmienił

⁴⁵ Tamże, Odręczna notatka sporządzona przez instruktora Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego S. Odujewa, obok podpis kierownika Wydziału Władimira Kirilina, 20 V 1959 r., k. 54v.

⁴⁶ Cyt. za: O. Wyszomirska-Kuźmińska, *Więzi humanistów polskich i radzieckich (1944–1980)*, Wrocław 1988, s. 79.

⁴⁷ П. Лоссовский, Сектор истории СССР и Центральной Европы Института истории Польской академии наук, „Советское славяноведение” 1966, nr 1, s. 125–126.

profil na popularnonaukowy, większość zaś jego kadry naukowej przeszła do Polskiej Akademii Nauk⁴⁸.

Komisja Historyków Polski i ZSRR została oficjalnie powołana jesienią 1965 r. W warunkach braku możliwości dostępu do kompletnych materiałów archiwalnych pochodzących z lat sześćdziesiątych, a w szczególności ich drugiej połowy, zgromadzonych w rosyjskich archiwach popartyjnych, możemy tylko domyślać się, jakie były faktyczne przyczyny jej powstania i do kogo należała ta decyzja. Większość decyzji w zakresie nauki podejmował zazwyczaj Sekretariat oraz Prezydium KC KPZR po rozpatrzeniu wniosków z poszczególnych wydziałów. Większość protokołów Prezydium KC KPZR i Sekretariatu KC z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych przechowywana w Rosyjskim Archiwum Historii Najnowszej w Moskwie jest nadal niedostępna dla badaczy. Również niedostępne są dokumenty z tzw. zespołów osobistych decydentów w komunistycznej partii ZSRR, m.in. Nikity Chruszczowa i Michaiła Susłowa. Materiały Wydziału ds. Kontaktów z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi, który zakresem swojej działalności obejmował „demoludy”, są odtajnione do 1957 r. Możliwe, że w toku dalszej kwerendy w zasobach Wydziału Nauki i Szkolnictwa Wyższego KC KPZR, odtajnionego do 1966 r., uda się znaleźć jakiegokolwiek dokumenty w tej sprawie.

W tej sytuacji możemy posiłkować się dokumentami innej proveniencji oraz materiałami opublikowanymi. W aktach Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk przechowywane są m.in. dokumenty Wydziału Historii AN ZSRR, które w pewnym stopniu mogą pomóc w naświetleniu tego problemu. Kwerenda przeprowadzona w tym zespole pozwoliła na ustalenie, że 14 października 1965 r. na posiedzeniu Biura Wydziału Historii rozpatrywano wnioski ówczesnego dyrektora Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR Iwana Chrienowa w sprawie składu radzieckiej części bilateralnej komisji historyków ZSRR i Polski. Nie ulega wątpliwości, że sprawę tę wcześniej zatwierdzono w KC KPZR. Do komisji weszło w sumie 26 osób reprezentujących różne instytucje i ośrodki naukowo-badawcze: Instytut Słowianoznawstwa, Instytut Historii AN ZSRR, Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR, Towarzystwo Przyjaźni Radziecko-Polskiej, Główny Zarząd Archiwalny, a także naukowcy z Ukrainy, Mołdawii, Litwy i Białorusi. Na przewodniczącego Komisji po stronie radzieckiej mianowano akademika Borysa Rybakowa⁴⁹.

Przewodniczącym Komisji po stronie polskiej został prof. Henryk Łowmiański, jego zastępcą – prof. Ludwik Bazyłow, sekretarzem zaś –

⁴⁸ O. Wyszomirska-Kuźmińska, dz. cyt., s. 66.

⁴⁹ ARAN, f. 457, op. 1, d. 486, Protokół nr 20 posiedzenia Biura Wydziału Historii AN ZSRR z 14 XI 1965 r., k. 42–53.

prof. Tadeusz Cieślak. Na jej członków powołano wówczas: gen. Bronisława Bednarza – ówczesnego szefa Wojskowego Instytutu Historycznego, Henryka Altmana – Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, Tadeusza Daniszewskiego – kierownika Zakładu Historii Partii przy KC PZPR, Leona Grosfelda, Witolda Hensla (archeologa i mediewistę), Stefana Kieniewiczza (specjalizującego się w historii Polski XIX wieku), Józefa Kowalskiego, Kazimierza Majewskiego (archeologa klasycznego), Andrzeja Werblana (członka KC KPZR), Zbigniewa Wójcika (historyka specjalizującego się w historii Polski XVII w.). Przewodniczącym komisji ze strony radzieckiej został akademik Boris Rybakow, notabene od 1964 r. doktor *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego, na jego zastępcę zaś powołano Iwana Kostiuszkę⁵⁰. Nie znalazłem żadnych poszlak sugerujących, że decyzje dotyczące składu polskiej części komisji podejmowano w Moskwie, prawdopodobnie była to wewnętrzna decyzja odpowiednich władz w Warszawie.

Pierwsze zebranie kierownictwa Komisji miało miejsce w Warszawie w 1967 r. Ustalono na nim plan pracy obejmujący następujące zagadnienia: pochodzenie Słowian, związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich, znaczenie rewolucji październikowej, współpraca polsko-radziecka. Ostatni obszar tematyczny obejmował m.in. zagadnienia związane z II wojną światową, emigracją polską w ZSRR, stosunki polsko-radzieckie w okresie powstawania i kształtowania się władzy ludowej w Polsce (1944–1946)⁵¹.

Tematy historyczne do współpracy ustalano w Moskwie w KC KPZR. Najwcześniejszy dokument, który udało mi się odnaleźć w popartyjnym archiwum, dotyczący narzucania polskim historykom tematów badań, datowany jest na początek 1947 r. Eksperci Wydziału Propagandy i Agitacji KC WKP(b) (gdzie znajdowała się wówczas komórka odpowiadająca za naukę) opracowali w lutym 1947 r. szczegółowe wykazy tematów badawczych do historii stosunków radziecko-polskich. Nie było w nich miejsca na konflikty polsko-rosyjskie. Wśród obszarów tematycznych, którymi w przyszłości mieli się zajmować polscy badacze, znalazły się m.in. „związki polskiej i rosyjskiej demokracji”, „rozwój ruchu robotniczego”, „związki polskiego i rosyjskiego ruchu rewolucyjnego”, „rewolucja październikowa i sprawa polska” itd.⁵² Warto podkreślić, że w dalszym rozwoju kontaktów naukowych zakres tematyczny prac podejmowanych przez polskich historyków

⁵⁰ O. Wyszomirska-Kuźmińska, dz. cyt., s. 130

⁵¹ Tamże. Z dokumentacji (protokół z 14 XI 1965) Biura Wydziału Historii AN ZSRR wynika jednak, że na wiceprzewodniczącego Komisji mianowano Iwana Chrienowa (zob. ARAN, f. 457, op. 1, d. 486, k. 48).

⁵² RGASPI, f. 17, op. 128, d. 1018, Tematyka do poszukiwań dokumentów historycznych na temat historii polskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego i robotniczego oraz związków polskiego i rosyjskiego ruchu demokratycznego i robotniczego, k. 32–33.

w archiwach radzieckich w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w dużej mierze zbiegał się z tematyką nakreśloną w KC WKP(b) w 1947 r.

Inne bilateralne komisje historyczne z krajami z obozu socjalistycznego powstały głównie w drugiej połowie lat sześćdziesiątych i na początku następnej dekady, czyli w okresie tzw. wczesnego Breżniewa. Radziecko-Czechosłowacka Komisja Historyków została powołana w 1967 r., w maju tegoż roku odbyło się pierwsze spotkanie organizacyjne w Pradze, gdzie uchwalono „Statut Komisji Historyków ZSRR i CSSR”. Na przewodniczącego radzieckiej części Komisji wyznaczono Piotra Pospiewowa, byłego dygnitarza partyjnego wysokiego szczebla, doświadczonego kontrolera od spraw historycznych⁵³. Rok później, w czerwcu 1968 r., w Sofii odbyło się zebranie założycielskie Komisji Historyków ZSRR i Bułgarii, podczas którego także uchwalono odpowiedni statut⁵⁴. Przewodniczącym radzieckiej części Komisji został wspomniany kilkakrotnie członek rzeczywisty AN ZSRR Jewgienij Żukow. W 1969 r. utworzono Radziecko-Węgierską Komisję Historyków⁵⁵, w 1973 r. – radziecko-rumuńską⁵⁶, a w 1974 r. – radziecko-jugosłowiańską⁵⁷.

Zwraca uwagę okoliczność, że większość bilateralnych komisji powstała po 1965 r., czyli w początkowym okresie sprawowania władzy przez nowego radzieckiego lidera, Leonida Breżniewa. Woluntaryzm polityczny i gospodarczy epoki Nikity Chruszczowa, niekonsekwentna i nieraz sprzeczna polityka wewnętrzna zmieniły czasy określane często jako *zastój* (stagnacja). W nauce historycznej, poczynając od końca lat sześćdziesiątych, coraz mocniejsze są konserwatywne tendencje, które już w latach siedemdziesiątych zaowocowały wzmocnieniem dyktatu ideologicznego, nasileniem cenzury, ograniczeniem dostępu do archiwów, częściową rehabilitacją epoki Stalina.

Komisje historyczne powoływane w porozumieniu i za zgodą odpowiednich komórek KC KPZR miały z jednej strony symbolizować pogłębianie i umacnianie „braterskich więzi i współpracy w zakresie nauki historycznej” pomiędzy ZSRR a poszczególnymi krajami demokracji ludowej, z drugiej zaś – sprzyjać jeszcze większej kontroli nad wytyczaniem zakresów

⁵³ А. Недорезов, *10 лет работы комиссии советских и чехословацких историков*, „Вопросы истории” 1977, nr 8, s. 181–186.

⁵⁴ А. Удунян, Б. Матвеев, *Десять лет работы комиссии историков СССР и НРБ*, „Вопросы истории” 1978, nr 11, s. 176–179.

⁵⁵ А.П. Окладников, Ж.П. Пах, *Международные связи советских историков: В советско-венгерской комиссии историков (1969–1976)*, „Вопросы истории” 1978, nr 1, s. 182–190.

⁵⁶ Л.Е. Семенова, *Международные связи советских историков: В Комиссии историков СССР и Румынии*, „Вопросы истории” 1975, nr 5, s. 184–187.

⁵⁷ Ю.А. Писарев, М.М. Сумарокова, *Международные связи советских историков: Комиссия историков СССР и СФРЮ*, „Вопросы истории” 1975, nr 4, s. 185–187.

tematycznych i kierunków badań. W przypadku Polski nie miały większych szans tematy podważające „wiekową przyjaźń dwóch narodów”⁵⁸, z kolei wyraźnie faworyzowano tematy o charakterze wybitnie propagandowo-ideologicznym. W latach 1965–1980 Komisje Historyków Polski i ZSRR przeprowadziły 15 konferencji naukowych, gdzie podejmowano m.in. następujące tematy: „100-lecie urodzin W. Lenina” (Kraków 1971), „Związek rewolucjonistów polskich i rosyjskich w XIX wieku” (Poznań 1970), „Osiągnięcia w industrializacji ZSRR i Polski Ludowej” (Katowice 1974), „Historyczne znaczenie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej”, „Przemiany strukturalne klasy robotniczej w okresie budownictwa socjalizmu i komunizmu” (Moskwa 1976) i inne⁵⁹.

W swoich rozważaniach poruszyłem głównie aspekt instytucjonalny, dotyczący roli władz partyjnych w ZSRR wobec jednej z form kontrolowanej współpracy naukowej, którą były bilateralne komisje historyczne. Poza tak zakreślonym tematem pozostały kwestie kontaktów osobistych, roli i wpływu poszczególnych naukowców, zarówno z polskiej, jak i radzieckiej strony, na kształtowanie się wzajemnych relacji. Byłoby rzeczą zupełnie niesprawiedliwą i szczególnie krzywdzącą wobec politycznie niezaangażowanych członków komisji (naukowców) jednym zdaniem skwitować ich pracę czy też przekreślić cały dorobek. Bez wnikliwej analizy tzw. czynnika ludzkiego, bez uwzględnienia ówczesnych uwarunkowań politycznych, w których powstawały komisje, nie da się zbudować obiektywnego obrazu. Wymagałoby to jednak odwołania się do innego typu źródeł i przeprowadzenia analizy na innym poziomie.

Pozostaje tylko krótko dodać, że Komisja przetrwała próbę czasu. Na ile sprosta nowym wymaganiom, gdy nie ma już ideologicznej otoczki, choć rany i krzywdy w stosunkach polsko-rosyjskich stanowią często pole bitwy dla polityków – jest to otwarte pytanie.

⁵⁸ Na tym tle pewien wyjątek stanowiła wspólna edycja materiałów źródłowych do historii powstania styczniowego, mimo bowiem „współpracy rewolucyjnej” materiał ten dotyczył lat powstania antycarskiego, narastania nastrojów antyrosyjskich z jednej strony, a antypolskich z drugiej. O problemach w edycji dokumentów z tej serii opowiadają w swoich wspomnieniach o cenzurze doby PRL-u Wiktor i René Śliwowsky, *Nasze rodzinne potyczki z cenzurą PRL*, w: *Cenzura w PRL. Relacje historyków*, oprac. Z. Romek, Warszawa 2000, s. 218–220.

⁵⁹ Cyt. za: O. Wyszomirska-Kuźmińska, dz. cyt., s. 131.